

TANER AKÇAM

1953'te Ardahan'da doğdu. Sorumlu yazışleri müdürü olduğu *Devrimci Gençlik* dergisindeki yazıları nedeniyle Mart 1976'da on yıla yakın hapis cezasına mahkûm edildi. Mart 1977'de Ankara Merkez Cezaevi'nden firar etti. 1988'de Hamburg Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nde şiddet, kültür ve insan hakları konularında çalışmaya başladı. 1991'de yayımlanan *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu* (İletişim Yayınları), Ermeni sorunu etrafındaki çalışmalarının başlangıcına denk düşer. 1996'da Hannover Üniversitesi'nden sosyoloji ve tarih doktorası alan Akçam, Ermeni Soykırımı ve Türk milliyetçiliği konusunda çok sayıda çalışmaya imza attı. Akçam, 2008 yılından beri Clark Üniversitesi Tarih Bölümü Holokost ve Soykırım Çalışmaları Merkezi'nde bulunan Kaloosdian/Mugar kürsüsünde çalışmalarını sürdürmektedir.

Yayımlanmış Türkçe kitaplarından bazıları: *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu* (Ankara: İmge, 1996); '*Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*' (İstanbul: İletişim, 2008); *Kanunların Ruhı*, Ümit Kurt ile birlikte (İstanbul: İletişim, 2012); *Ermenilerin Zorla Müslümanlaştırılması* (İstanbul: İletişim, 2015); *Naim Efendi'nin Hatıratı ve Talat Paşa Telgrafları* (İstanbul: İletişim, 2018).

u s u l g e r e ğ i

Ermeni Soykırımı'nın tarihine ilgi duyan, konuya dair temel bilgileri, son tartışmaları merak eden okur için kaleme alınan bu kitap, Taner Akçam'ın otuz yılı aşkındır sürdürdüğü çalışmalarından süzölmüş bir özet olarak okunabilir. Çalışma, 1878 Berlin Kongresi ile 1923 Cumhuriyet'in ilanı arasındaki sürece ve bu dönemin belli başlı aktörlerine odaklanmaktadır.

Konu hakkında ayrıntılı okuma yapmak isteyenler için kitabın sonunda bir "Okuma Önerileri" listesi verildi (s. 177).

Metin içi alıntılarda kullanılan *italikler* Taner Akçam'ın vurgu amacıyla altını çizdiği kelime ya da cümleleri gösterir.

Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy'un *Ana Yazım Kılavuzu* (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay'ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu*'ndan (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak yararlanıldı.

y a y ı n c ı n ı n n o t u

**ERMENİ SOYKIRIMI'NIN
KISA BİR TARİHİ**

ARAS YAYINCILIK
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Kat 1
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 44967

ARAS - UÜÜ 263

**ERMENİ SOYKIRIMI'NIN
KISA BİR TARİHİ**
TANER AKÇAM

YAYIMA HAZIRLAYAN
Onur Koçyiğit - Rober Koptaş

KAPAK VE İÇ TASARIM
Melisa Arsenyan

KAPAK FOTOĞRAFI
Trabzonlu Ermenilerin sürgünü sırasında çekilmiş bir fotoğraf
(*L'illustration*, 29 Temmuz 1916)

© 2021, Aras Yayıncılık
© 2021, Taner Akçam

ISBN 9786052100967

BASKI
Sena Ofset: 2. Matbaacılar Sitesi 4NB7-9-11 Topkapı-İstanbul
Tel: (0212) 613 38 46 / Sertifika No: 45030

Birinci Baskı: Nisan 2021, İstanbul
Üçüncü Baskı: Ekim 2022, İstanbul

ERMENİ SOYKIRIMI'NIN KISA BİR TARİHİ

TANER AKÇAM

Sevgili Hrant,

1915 soykırım mıdır değil midir tartışmalarından uzak dururdun. Yarı alaylı, “ben milletimin başına geleni biliyorum, siz ne dersiniz deyin” derdin. “Bu topraklarda bir millet yaşıyordu, şimdi yok, köklerinden koparıldılar, bir ağacın kökünden koparılması gibi. Bir milletin hayatına son verilmesini, bir yaşamın yok edilmesini kelimelere sığdıramam, önce bunu anlayın. Bulacağınız hiçbir kelimenin bu insani dramı anlatmaya yetmeyeceğini düşünüyorum.”

Soykırım kelimesini bir kere, o da çok köşeye sıkıştırıldığı için kullandın ve hemen dava açtılar sana. “Madem ki öyle istiyorsunuz, peki o halde buyrun, evet, 1915 soykırımıdır” diye savunma yapmaya karar verdin.

“Ben davayı tam bir tarih kürsüsüne çevirmek istiyorum. Taner, lütfen hazırlan ve beraber hazırlanalım. Düşündüğüm şu, evet, soykırımıdır, diyeceğim ve tek tek, madde madde dizerek savunma yapacağım. Soykırımıdır, çünkü... soykırımıdır çünkü... öyle bir savunma yapacağım ki, burada tarihi yargıladıklarını kendilerine göstereceğim. Yargıladıkları ben değil, tarihtir. Tarihi yargılayamazlar.”

Bu kitap senin yapmak istediğin savunmanın bir parçası olsun Hrant. Ve bir daha “soykırım” dediği için hiç kimse öldürülmesin.

İçindekiler

Önsöz.....	11
Birinci Bölüm:	
Bir Olay Değil Bir Süreç Olarak Soykırım 1878-1923.....	21
1878-1923 Soykırım Sürecini Ermenilere Yönelik Katliamlar Ekseninde Okumak.....	23
1878-1923 Dönemini Hıristiyan Soykırımı Olarak Okumak.....	27
Müslüman-Türk Hoşgörüsüzlüğü.....	30
İmparatorlukların Çöküşü ve Ulus-Devletlerin Doğuşu.....	33
Reform-Katliam-Dış Müdahale ve Ayrılma Sacayakları Üzerinde Birikmiş Bilgi.....	35
İkinci Bölüm:	
Bir Olay Olarak 1915-1918 Ermeni Soykırımı.....	43
Balkan Savaşı ve Anadolu'yu Homojenleştirme Fikri.....	43
Teşkilat-ı Mahsusa ve Ege Bölgesinde Etnik Temizlik.....	48
Ermeni Reform Görüşmeleri ve Şubat 1914 Antlaşması.....	51
Seferberlikten İlk İmha Kararına.....	56
2 Ağustos 1914 Sonrası İlk Tedbirler.....	58
Ermenileri Nihai İmha Kararı (15 Şubat-3 Mart 1915) ve Valiler.....	64
Nihai İmha Kararında Etkin Olaylardan Bazıları.....	72
İlk Sürgünler.....	73
Van ve Nihai Kararın Uygulamaya Konulması.....	80
Sürgünler ve İskân Alanları.....	85
İstisnalara İlişkin Tartışma.....	88
Tehcir ve İmhada Çifte Mekanizma.....	92
Soykırımın İkinci Safhası.....	98

Üçüncü Bölüm:

Soykırım'ın Farklı Veçheleri.....	109
Demografik Mühendislik	109
Zorla Asimilasyon.....	111
Ermeni Mülklerinin Yağmalanması	114
Ermeni-Süryani Soykırımı ve Kürtler.....	117
İttihatçılar Katliamlardan Kürtleri	
Sorumlu Tuttular.....	131
1919-1921 Yargılamaları	137
Soykırımı İnkârın Fabrika Ayarları	139
1970'ler ve Yeni İnkâr Politikaları	145
Sessizlik Duvarının Yıkılması.....	151
Ermeni Soykırımı Çalışmaları	155
Sonuç Yerine	163
Kaynakça.....	165
Okuma Önerileri.....	177
Dizin.....	188

ÖNSÖZ

Ermeni Soykırımı, tarihimizin en kara ve karanlık sayfalarından biri. Ama tek olanı değil. Eğer 1878 Berlin Antlaşması'nı başlangıç olarak alırsak, Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar Hıristiyanlara yönelik katliamlardan sadece biri ama en büyüğü... Bu nedenle de sembolik bir önemi ve anlamı var.

Bu kısa çalışmada, Ermeni Soykırımı'nın, 1878-1923 dönemini kapsayan bir süreç olarak değerlendirilmesi ve tüm Hıristiyanlara yönelik soykırımın bir parçası olarak ele alınması gerektiğini ileri sürüyorum. Birinci bölümde 1878-1923 Hıristiyan soykırımını anlamaya yönelik genel bir çerçeve sunacağım. İkinci bölüm, çalışmanın odak noktasını oluşturuyor ve 1915-1918 arasında yaşanan imhanın kısa hikâyesi anlatılıyor. Son bölümde ise, soykırım çalışmalarının ve inkâr tarihinin köşe taşları üzerine çok genel bazı bilgiler vermeye çalıştım. Çalışma hem kısa bir özet olarak planlandığı hem de esas olarak Ermenilere yönelik uygulamalar ele alındığı için, birçok konu ve olaya değinmedim. Olayların anlatımında Başbakanlık Osmanlı Arşivi dokümanlarını esas aldım. Bu da zorunlu olarak kurbanların değil faillerin merkezde olduğu bir tarihyazımını kaçınılmaz kıldı.

Ermenilere yönelik soykırımı ele alan ve konuyu çeşitli veçheleriyle tartışan onlarca eser var. Her biri son derece kapsamlı olan ve özel bazı alanları da kapsayan bu çalışmalara rağmen, eksik olan 1915-1918'in kısa, özet bir tarihiydi. Bu çalışma, bu alandaki boşluğu doldurmak amacıyla bir başvuru kitabı olarak hazırlandı. Süryani Soykırımı ve soykırımında Kürtlerin rolü gibi hakkında henüz yeterince çalışma ve araştırma yapılmamış konularda Osmanlı arşivinden bazı yeni belgeleri tanıtmakla ve genel bazı gözlemlerde bulunmakla

yetindim. Konu hakkında ayrıntılı okuma yapmak isteyenler için kitabın sonunda bir okuma önerileri listesi verdim.

Olaylar kronolojik sırayla ele alındığı için, teleolojik, yani nihai sonuçtan geriye doğru giden ve geçmiş her dönemi bu nihai sonun kaçınılmaz aşamaları olarak ele alan bir tarihyazımı izlenimi ortaya çıkmış olabilir. Bu bakışta, tarihi olayların gelişimi, mecburi soykırım son durağına gitmek zorunda olan bir tren yolculuğuna benzer. Oysa okuyucuyu uyarmak isterim: Tarihte hiçbir şey zorunlu olduğu için yaşanmadı ve olayların her safhasında daima farklı seçenekler mümkündü. Yaşananlar, süreci belirleyen aktörlerin tercihlerini sadece belli bir yönde yapmaları nedeniyle yaşandı.

Otuz yılı aşkın süredir bu konu hakkında çalışan biri olarak, Ermeni Soykırımı hakkında genel birkaç gözlemimi okuyucuyla paylaşmak isterim. Dışarıdan ilk bakışta, soykırım tam anlamıyla keşmekeşin egemen olduğu, sistemsiz, her şeyin son derece plansız ve düzensiz olduğu bir süreç gibi görünür. Merkezi otoritenin çok zayıf ve/veya beceriksiz olduğu, olayların seyrinin, büyük ölçüde yerel yöneticiler veya güçlerce belirlendiği zannedilir. Ben bu görünüşün gerçeği yansıtmaktan uzak olduğu kanaatindeyim. Tüm kaotik, plansız ve sistematik olmaktan uzak görünümüne rağmen, olayların gelişimini belirleyen çok sağlam bir iskelet-ana yapı söz konusuydu. Gelişmelerin yönü esas olarak bu sağlam iskelet tarafından belirlendi ve İttihatçılar, hedef olarak belirledikleri şeyleri de büyük ölçüde gerçekleştirdiler.

İttihatçıların bu “başarılarının” birçok nedeni var: Birincisi, bütün bu sürece son derece az idari birimin katılmış olmasıdır. Her şey esas olarak Dahiliye Nezareti (içişleri bakanlığı) tarafından koordine edildi ve hayata geçirildi. Emniyeti Umumiye Müdüriyeti (emniyet genel müdürlüğü) ve İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti (özellikle İstatistik Bürosu), bakan-

lıgın iki ana birimi olarak işin büyük kısmını üstlenmişlerdi. Katliam ve imhanın esas olarak tek bir bakanlık tarafından hayata geçirilmesi, Ermeni Soykırımı'nı Yahudi Soykırımı'ndan ayıran en temel özelliklerdendir. Holokost'un çok "etkili" organize edilememesinin nedenlerinden biri, sürece çok sayıda idari birimin dahil olması ve dolayısıyla bu farklı kurumlar arasında "ortak pratik tavır almanın" zorluğu idi.¹

İttihatçıların "başarılarının" ikinci önemli nedeni, Talat Paşa'nın otoritesi ve koordinasyon yeteneğidir. Talat Paşa, sadece farklı kişi ve kurumlar arasında başarılı bir koordinasyon yürütmekle kalmamış, aynı zamanda otoritesini çok etkin biçimde kullanarak, bölgelere düzenli aralıklarla emirler göndermiştir. Bu "otoriter-pratik önderliğin" ve açık emirlerin varlığı da yine Holokost ile Ermeni Soykırımı arasındaki önemli bir farkı ortaya çıkarır: Bilindiği gibi Hitler, bir diktatör olarak tek belirleyici idi fakat yapılması gerekenlere ilişkin olarak genellikle doğrudan emir vermezdi. Daha çok peygambervari bir tutumla genel ilkeler ileri sürmeyi benimsemişti. Onun söylediklerini anlamlandırmak ve pratik sonuçlar çıkarmak ise çevresinde bulunanların göreviydi. Bu durum, Nazi önderliği için ikili bir yapısal sorun yaratmıştı. Birincisi, yakın çevre içinde "Hitler'e yakın olma" kavgası ortaya çıkmıştı. İkincisi, bir "öndere doğru çalışmak" kültürü oluşmuştu.² Nazi yönetiminde egemen farklı kişi ve kurumlar, Hitler'i en iyi anlayan kişi ve kurum oldukları iddiasıyla onun gözüne girebilmek için birbirleriyle kıyasıya bir rekabete soyunmuşlardı. Nazi sisteminin radikalleşmesinin dinamiği bu rekabetti.

1 Nazilerin planladıkları ile gerçekleştirebildikleri arasındaki uçurum konusunda bk. Götz Aly, *'Final Solution' Nazi population policy and the murder of the European Jews* (Londra: Arnold; New York: Oxford University Press, 1999).

2 İlk defa Ian Kershaw tarafından 1998'de tartışılan konu (*working towards Führer*) hakkında çok zengin bir kaynakça mevcuttur. Ian Kershaw, *Hitler: A Biography* (New York: W.W. Norton & Co, 2008), özellikle 12. bölüm.

Mehmet Talat Paşa (1874-1921). Osmanlı Dahiliye Nazırı ve Sadrazamı.

Kurumlar ve kişiler arasında uyumlu çalışmanın zorluğu, bu anlamda önemli idi. İttihatçılarda ise Hitlervari bir diktatör yoktu ve hareket son derece katı (Nazi örneğindeki ırkçılık gibi) bir ideoloji etrafında şekillenmemişti. Aralarında ideolojik tercihler konusunda (Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük vb.) farklar olabilirdi ama “devleti kurtarmayı” merkezine almış devlet-milliyetçiliği hepsinin ortak noktasıydı.³ Talat Pa-

3 İttihatçıların ideolojisiyle ilişkileri konusunda son derece zengin bir kaynakça mevcuttur. Sınırlı bazı örnekler için bkz. Ümit Kurt, “*Türk’ün Büyük, Biçare Irkı*” *Türk Yurdu’nda Milliyetçiliğin Esasları (1911-1916)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012); Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu* (Ankara: İmge Yayınları, 2014), s. 96-117, 148-166; Suavi Aydın, “İki İttihat-Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset”, Mehmet Ö. Alkan (der.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 1, Cumhuriyet’e Devreden Dü-*

şa'nın etkin rolüne rağmen söz konusu olan, pragmatizm ile şekillenmiş “devrimci” bir partinin önderliği idi.⁴

İttihatçıların “başarısının” üçüncü nedeni, çok etkili biçimde kullanılan telgraf ağıdır. İmparatorluğun en ücra köşeleriyle bile günlük temelde haber alışverişi yapılabiliyor ve emirler iletilebiliyordu. Talat Paşa'nın eski bir posta memuru olması bu bakımdan oldukça önemliydi. Kendi evinde bir telgraf aleti bulundurduğu ve geceleri bile evinden bölgelerle haberleştiği biliniyor.

Ekleme istediğim son etken, İttihatçıların nasıl tanımlandığından bağımsız olarak, inançlarına bağlı, “dava adamı” özelliklerini korumuş olmalarıdır. Özellikle bir tehdit olarak algıladıkları Ermenilerin-Hıristiyanların imha edilmesi gerektiği konusunda aralarında kuvvetli bir fikir birliği vardı ve bu durum kişisel-hizipsel çekişmeler de dahil, aralarındaki birçok sorunun ikinci plana itilmesini sağlayabiliyordu. Cemal Paşa'nın, Musevilere karşı uygulanacak politikalara ilişkin bir tartışma sırasında Talat Paşa'ya söylediği “Merak buyurmayınız, sizin kararlarınızı bozmam”⁵ sözü, bu tutumun bir sembolü gibidir. Bütün bu ve başka etmenlerin sonucu olarak imha kararı büyük bir muhalefetle karşılaşmadan uygulamaya konabildi ve İttihatçılar hedefledikleri sonuca ulaştılar.

Tüm bir soykırım sürecini anlamamızı sağlayacak önemli kavramlardan biri de “zayıflık”tır. Osmanlı devleti, askeri, siyasi ve ekonomik bakımdan son derece zayıftı ve savaşı sürdürebilmek için Almanya'nın askeri ve mali yardımlarına muhtaç-

---

şünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi içinde (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), s. 117-128; Nejla-Günay, “İttihatçıların Türkleştirme Siyasetiyle İlgili İddialar ve Tarih Yazımındaki Çelişkiler”, *Atatürk Araştırma Merkez Dergisi*, XXX, 88 (Mart 2014), s. 115-157.

4 Talat Paşa'nın rolü konusunda bkz. Hans-Lukas Kieser, *Talat Paşa: İttihatçılığın Beyni ve Soykırımın Mimarı*, çev. Ayten Balkan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021).

5 BOA.DH.ŞFR., 456/101 (6 Ocak 1915).

tı. Yöneticiler elbette bunun bilincindeydiler. Ayrıca Almanya dışında, Anadolu'nun geniş bir bölümünde, yaşananlara şahit olması muhtemel çok sayıda Amerikalı diplomat ve misyoner bulunuyordu. Savaşa katılmamış Amerika'nın, Almanya'yı etkileme ve Osmanlılara karşı tavır almasını sağlama ihtimali hayli kuvvetliydi. Ermenilerin imhasının merkezden organize edildiği doğrultusunda en ufak bir ipucu ya da kanıt, Osmanlı yöneticilerini çok güç duruma düşürebilirdi ve bu askeri ve mali yardımların kesilmesi anlamına da gelebilirdi. Bu yüzden İttihatçılar, imhaları gizlemek ve sanki sıradan bir sevk ve iskân yapıyorlarmış intibai vermek için çok özel bir çaba harcamak zorundaydılar.

Elbette kitlesel cinayetleri organize edenler, yaptıklarını gizlemeye çalışır ve bu gizlemenin kendi has mekanizmalarını ve dilini geliştirirler. Holokost'ta da böyle olmuştur. Ama Osmanlı yöneticileri “zayıf” ve özellikle savaş nedeniyle Almanya'ya bağımlı oldukları için, çok daha özel bir çaba harcamak zorundaydılar. Nitekim, Alman bürokrasisi içinde, Ermenilere yönelik katliamlar nedeniyle Osmanlılara her türlü yardımın kesilmesini isteyen önemli bir damar mevcuttu. Almanya Büyükelçisi Paul Wolff Metternich'in 7 Aralık 1915 raporundaki sözleri, bu eğilime önemli bir örnek teşkil eder. Bu sözler, İttihatçıların korkularının ne olduğunu ve niçin imha siyasetlerini saklamak için özel bir çaba harcamak zorunda olduklarını göstermesi açısından önemlidir. “Türklerle ilişkide o kadar korkak olmamıza gerek yok” der Metternich, “Basınımızda da Ermeni takibatı üzerine hoşnutsuzluk dile getirilmelidir ve Türklere şakşakçılık son bulmalıdır. Onlar ne başarıyorlarsa bizim eserimizdir, bizim subaylarımız, bizim toplarımız, bizim paramızdır. Bizim yardımımız olmasa, şişinen kurbağa misali kendi içlerine göçüverirler.”⁶

6 DE/PA-AA/R14089, [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1915-12-07-DE-001](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1915-12-07-DE-001) (Erişim tarihi: Mart 2021).

Ermeni tehcirinin, savaş sırasında yaşanması, normal karşılanabilecek bir yer değiştirme operasyonu olarak düzenlenmesinin en önemli nedeni budur. İmhalar, “sevk ve iskân” hukuki çerçevesi içinde gerçekleştirildi. Bölgelere yollanan emirlere, “kafilelere saldırıların engellenmesi”, “yiyecek, kalacak yer ve sağlık ihtiyaçlarının giderilmesi”, “aksi davranışta bulunanların cezalandırılacakları” gibi standart cümleler eklendi. Talat Paşa’nın, 3 Ağustos 1915 tarihinde tüm bölgelere yolladığı emir buna örnek verilebilir: “Ermenilerin sevk ve iskânları sırasında; insani ihtiyaçlarının karşılanması, ırz ve canlarının korunması, mallarının ve terk ettikleri mülklerinin korunarak daha sonra sahiplerine iadesi... ve meydana gelebilecek yağma, suiistimal ve saldırıların kesin şekilde önlenmesi şarttır. Gerek halktan gerekse memurlardan, hangi rütbe ve makamda olursa olsun, [bu hareketleri yapmaya kalkışanlar] kesin ve şiddetli bir şekilde cezalandırılacak[tır].”⁷

Cemal Paşa’nın, kafilelere yönelik saldırıları “ortaçağa ait” şeklinde tanımlanması ve görevlileri bu tür hareketlerden şiddetle men ederek, “Dördüncü Ordu mıntıkasının şerefli kalarak isminin lekelenmemesi(ni)” istemesi,⁸ Talat Paşa’nın, işlenen suçların “görevli jandarma ve halkın sırf hayvanca duygularını” tatmin amacıyla yapıldığını söyleyerek bunu “millet ve hükümetin lekedâr edilmesi” olarak sayması, bu “zayıflık” ihtiyacının ürünü olarak yazılmış ve gönderilmiş emirlerdir.⁹ “Zayıflık bilinci” o denli kuvvetlidir ki, başta Talat Paşa olmak üzere İstanbul’daki yöneticiler, bölgelerden, aldıkları bazı kararlarda “ahval-i umumiye” dikkate alarak geri adım atmalarını veya yabancı ülke temsilciliklerine ve kurumlarına karşı

7 Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, Cilt VIII (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2008), s. 12-13.

8 BOA.DH.ŞFR., 491/112, Suriye Valisi Hulusi’den Dahiliye Nezareti’ne 2 Ekim 1915 tarihli şifre telgraf.

9 BOA.DH.ŞFR., 55/290, Talat Paşa’dan bölgelere 29 Ağustos 1915 tarihli şifre telgraf.